

VÝUKA KATECHISMU – KAŽDODENNOST KNĚZE A ŽÁKA VE DRUHÉ POLOVINĚ 19. STOLETÍ

Hana STOKLASOVÁ

Ústav historických věd, Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice
Studentská 84, 532 10 Pardubice, Česká republika
hana.stoklasova@upce.cz

STOKLASOVÁ, Hana. Teaching catechism – the everydayness of a priest and a pupil in the second half of the 19th century. The paper focuses on all aspects of teaching catechism in the second half of the 19th century. The article deals with state legislation and the education laws relating to teaching religion in the observed period. It also describes how catechist posts were filled up and what demands were placed on the applicants. In addition, the paper studies the organization and the way of teaching catechism; a number of lessons in various types of schools, kinds of textbooks and methodology according to which catechism was taught.

Klíčová slova: kněz; duchovní péče; farní domácnost; každodenní život; 19. století;

Keywords: priest; pastoral care; parish household; everyday life; 19th century;

V předmoderní společnosti tvořila výuka katechismu, jejímž garantem byla církev, jeden ze základních pilířů vzdělání. Katolická církev si prostřednictvím katechismu udržovala podstatný vliv na náboženské směřování vzdělávaného obyvatelstva, a i ty vrstvy populace, které v předtereziánských časech neabsolvovaly školní výuku, byly s katechismem v jeho elementární podobě seznamovány při pravidelných bohoslužbách a během přípravy na přijímání svátostí.¹

I osvícenští panovníci přiznali katechismu nezastupitelnou úlohu, jeho výuka však už směřovala k jinému cíli, než tomu bylo v předcházejících obdobích. Záměrem osvícenců bylo zbavit víru prvků barokní zbožnosti, posílit její niterní prožívání a provázat ji s láskou k bližnímu. Katechismus se ve shodě s osvícenskými ideály stal základem mravní výchovy obyvatelstva a jeho hlavním úkolem bylo posilovat vliv státu, a to často i na úkor církve.

Podoba výuky katechismu v první polovině 19. století byla formována vyhlášením Všeobecného školního řádu Marie Terezie (1774), jímž byla zavedena po-

¹ K rozdílu a definici pojmů katechismus a katecheze blíže ČEVELOVÁ, Zuzana. Výuka katechismus v 1. polovině 19. století. In Od početí ke školní brašně: sborník z odborného semináře konaného 29. – 30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice: Východočeské muzeum, 2008, s. 75.

vinná školní docházka a školství podřízeno dozoru státu. Úloha katechismu byla redukována na šíření osvícenského ideálu zbožnosti a tak tomu bylo až do roku 1805, kdy byl vydán Všeobecný školní zákon Františka I., který vrátil školu pod dohled církve, což se projevilo i posílením výuky náboženství.² V důsledku této legislativy měl katecheta – většinou místní farář – po celou 1. polovinu 19. století zásadní roli nejen při výuce náboženství, ale i co se týkalo duchovního směřování žáků. Svým intelektem dalece převyšoval znalosti venkovských učitelů, jeho postavení vůči nim bylo privilegované a požíval značné autority v místní komunitě. Tato autorita pramenila také z role, jakou hráli čeští kněží před polovinou 19. století v národním hnutí a díky níž výrazně přispěli k emancipaci českého etnika.

Tato situace se však změnila po neúspěchu revoluce v roce 1848 a byla dovršena uzavřením konkordátu v roce 1855, jímž se katolická církev do jisté míry zdiskreditovala spojenectvím s absolutistickým režimem. V důsledku toho postupně slábla pozitivní role českého kněžstva v národním hnutí, a to i navzdory tomu že velká část zejména nižšího duchovenstva měla z nově nabytých pozic církve rozporuplné pocity, neboť se jí jevily opakem toho, oč usilovalo hnutí za vnitřní demokratizaci církve, jež se profilovalo během revoluce 1848.³

Vlivem nastíněných politických změn lze způsob výuky katechismu ve druhé polovině 19. století rozložit do dvou etap – po uzavření konkordátu (1855) a po vydání Hasnerova zákona (1868/1869).

Konkordát uzavřený mezi katolickou církví a státem v roce 1855 znamenal úplnou kontrolu církve nad nižším a částečně středním školstvím a také cenzuru veškeré náboženské a školní literatury. Biskupství disponovala díky konkordátu rozsáhlými pravomocemi, výuka byla podřízena jejich kontrole a musela probíhat výhradně v katolickém duchu, který prostoupil charakter celé školy. Biskupové jmenovali a odvolávali katechety, cenzurovali učebnice a církevnímu dozoru podléhali také všichni učitelé národních škol.⁴ Žáci začínali a končili výuku modlitbami nebo náboženskými písněmi, součástí vyučování byla téměř každodenní návštěva bohoslužeb (bylo-li do kostela blízko a bylo-li příznivé počasí), samozřejmostí byla soustavná příprava ke svátostem a slavení liturgických svátků, jichž se za dozoru katechetů a učitelů účastnili všichni žáci. Pokud se katechetové potýkali v tomto období s nějakými problémy, byla to především nedostatečná docházka žáků do školy, zvláště v době sezónních zemědělských prací, jež jim bránila v plnění náboženských povinností a také nedostatečná zbožnost v rodinách, která nebyla konsenzuální se školní náboženskou výchovou.⁵

² LENDEROVÁ, Milena – JIRÁNEK, Tomáš – MACKOVÁ, Marie. Z dějin české každodennosti: život v 19. století. Praha: Karolinum, 2009, s. 197-198.

³ RAK, Jiří. Dělníci na vinici Páně nebo na roli národní? In HOJDA, Zdeněk – PRAHL, Roman. Bůh a bohové: církve, náboženství a spiritualita v českém 19. století. Praha, 2003, s. 136; URBAN, Otto. Česká společnost 1848-1918. Praha, 1982, s. 117-118.

⁴ JONOVÁ, Jitka. Školské zákony v souvislosti s postupným rušením konkordátu z roku 1855. In E-pedagogium, 2010, č. 3, s. 20-21.

⁵ LENDEROVÁ, Milena – RÝDL, Karel. Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století. Praha: Paseka, 2006, s. 178-181; O příčinách zmáhající se nevěry a náboženské netečnosti. In Časopis katolického duchovenstva, 1851, roč. 24, č. 1, s. 23.

Politické turbulence vedoucí k pádu Bachova absolutismu, válka s Pruskem v roce 1866 a následně vytvoření dualistického soustátí, vyvrcholily v zákonodárné rovině prosincovou ústavou (1867). Liberálové, kteří se dostali k moci, se rozhodli vyvázat z těsného konkordátního spojení s Římem a proti církevnímu dogmatismu postavili liberální ideál osobní náboženské a morální svobody, jenž byl vtělen i do nové reformy školství schválené přijetím tzv. májových zákonů v letech 1868 a 1869, které byly připraveny podle návrhu ministra kultu a vyučování Leopolda Hasnera.⁶ Tzv. Hasnerův zákon, který prodloužil školní docházku na 8 let, zajistil přístup ke vzdělání všem vrstvám obyvatel bez rozdílu pohlaví či konfese, přispěl k zahuštění sítě škol a vymýtil analfabetismus venkovských vrstev.⁷

Pro katolickou církev však znamenala tato reforma těžkou ránu, protože zcela odstranila její vliv na vzdělávání. Veškerý dozor nad školstvím přešel na státní úřady, takže úlohu biskupství převzaly zemské školní rady, vikariátů okresní školní rady a pravomoce farářů převzaly místní školní rady.⁸ Církvi byla odňata kontrola učebnic, byl jí ponechán pouze dozor nad výukou náboženství, ale i zde musely učebnice a osnovy schvalovat nadřízené státní úřady.⁹ V roce 1874 byla navíc zrušena výuka náboženství na vyšších reálných školách.¹⁰

Povolání učitele se stalo otevřeným pro všechny konfese, zavedením čtyřletých učitelských ústavů byla zkvalitněna průprava pedagogů, kteří byli vzati „pod penzi“ a byly jim zvýšeny platy, což výrazně posílilo jejich sociální status.¹¹ Učitelé převzali vzdělávací a osvětovou roli kléru a katechetům neváhali dávat najevo své antiklerikální postoje. Tyto reformy provázela v církevních a společenských kruzích vyostřená diskuze, která byla reflektována v dobových odborných periodikách pedagogického i teologického zaměření.¹²

Výhrady vůči nové reformě školství vyústily na sklonku roku 1879 v organizovaný protest biskupů, kteří vydali společné memorandum adresované ministerstvu kultu a vyučování. V něm vyjmenovali ty skutečnosti, které se jim jevily v nově koncipované škole nejvíce závadné. Kromě těch, jež byly již výše zmíně-

⁶ VEBER, Václav et al. *Dějiny Rakouska*. Praha: Lidové noviny, 2002, s. 456.

⁷ LENDEROVÁ – JIRÁNEK – MACKOVÁ, ref. 2, s. 200-201.

⁸ RÝDL, Karel. Cesta k Hasnerovu zákonu a reakce na něj v českých zemích. In *E-pedagogium*, 2010, č. 3, s. 108.

⁹ JONOVÁ, ref. 4, s. 22-23.

¹⁰ HAKL, Bohumil. O zrušení náboženského vyučování na vyšších reálných školách. In *Časopis katolického duchovenstva*, 1874, roč. 15, č. 2, s. 134 – 144.

¹¹ HLAVAČKA, Milan et al. *České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době*. Praha: Historický ústav, 2014, s. 67; RÝDL, ref. 8, s. 109; KASPER, Tomáš – KASPEROVÁ, Dana. České učitelstvo a Hasnerovy zákony. In *E-pedagogium*, 2010, č. 3, s. 36.

¹² Pro ilustraci citujeme výběrově několik statí z dobových teologických periodik: HLOŽEK, Karel. O náboženském vyučování mládeže na školách národních. In *Časopis katolického duchovenstva*, 1867, roč. 8, č. 3, s. 204–231; KOHN, Theodor. Sv. apoštolská stolice a nynější národní zákonodárství školní. In *Pastýř duchovní*, 1881, roč. 1, s. 722-731; ŘIČÁK, E. V. Listy vychovatelské. Zásada nábožensky mravného vychování nedá se z osnovy školních zákonů vymýtit. In *Pastýř duchovní*, 1883, roč. 3, s. 177-181; POHUNEK, František. Sliby a chyby školy bezkonfesní. In *Rádce duchovní*, 1895, roč. 2, s. 46-49, 129-132, 190-192, 265-267, 347-351; WOLF, František. Kontroverse vyplývající ze zákonů školních v čase nynějším. In *Rádce duchovní*, 1899, roč. 6, s. 409-412.

ny, k nim patřilo například to, že učitelé byli zproštěni povinnosti přisedat výuce náboženství a látku následně s žáky opakovat, že vyučování ostatních předmětů již nebylo vázáno na věrouku a učebnice byly zcela akonfesijní, že ve výuce byly upřednostňovány přírodovědné předměty a technické či praktické vzdělání. Biskupové kritizovali také zrušení společných modliteb žáků před a po vyučování, omezování odpoledních náboženských cvičení, která povolovala jen místní školní rada, a úplné zrušení opakovacích škol. Upozorňovali, že kromě církevního dozoru, podléhá katecheta také dozoru okresního školního inspektora, přičemž má ovšem minimální vliv v místních školních radách a je často vystaven despekту ze strany světských učitelů. Poukazovali na to, že náboženství bývá suplováno světskými učiteli (v nouzi dokonce i nekatolickými), k čemuž přistupovala skutečnost, že pokud suplovali hodinu náboženství učitelé, dostávali ji zaplacenou, katechetovi však plat nepříslušel. Finanční stránky katechetského úřadu se dotýkala také stížnost, že platy katechetů jsou vypláceny z obecních a církevních daní, což vyvolává nevraživost obyvatel, kteří si stěžovali, že jsou zatěžováni dalšími platy. K tomu přistupovala i skutečnost, že za cesty do škol (často i velmi vzdálených) dostávali katechetové finanční náhradu se zpožděním, neboť obce posílaly cestní náhrady do pokladen školních rad jen velmi liknavě. Biskupský list byl zakončen lakonickým prohlášením, že stát vykázal katechetovi „*místo vedle učitele hudby, tělocviku, opatrovnice dítek a učitelky ručních prací...*“¹³

Memorandum dosti přesně vystihuje skutečnou realitu, totiž že autorita kněží značně poklesla ve prospěch světské školy a katechizace společnosti prostřednictvím povinné výuky náboženství měla spíše opačný dopad, než stát původně zamýšlel. K tomu se přidružovaly antiklerikální nálady ve společnosti vyvolávané tvrdošíjným postojem Vatikánu v záležitostech papežské neomylnosti a z Německa se šířící Kulturkampf.¹⁴

Stížnosti, které nacházíme v memorandu, byly církví opakovány po celá sedmdesátá léta 19. století a tlak kléru ve spojení s konzervativními politickými snahami staročeků nakonec vyústil v reformu Hasnerova zákona v roce 1883, která byla krokem zpět v nastoupeném kurzu. Kromě výjimek týkajících se délky školní docházky bylo touto novelou částečně ustoupeno katolické církví tím, že řídicí učitel musel absolvovat zkoušku z náboženství.¹⁵ Tato novela však nijak

¹³ Biskupský protest byl uveřejněn např. v Ordinariátních listech královéhradecké diecéze, odkud ho také citujeme. Srov. Vysoké císařské a královské ministerium kultu a učení! In Ordinariátní list královéhradecké diecéze, 1876-1880, díl 2, č. 37, s. 1-8.

¹⁴ Antiklerikální postoje českého učitelstva jsou dokumentovány v řadě statí, pro příklad uvedme alespoň jednu citaci: „*Na jedné straně mladistvý učitel vykládal 13letým žákům, že ono znamení, které se Konstantinu Velikému okázalo v boji proti Maxentiovi, nebyl kříž plamenný, nýbrž letící pták pelikán, jenž roztaženými křídly tvořil kříž. – Jinde zdráhal se jeden učitel obecné školy jíti se žáky své třídy uvítat J. Em. kardinála pražského při generální vizitaci, vymlouvaje se, že uvítání arcibiskupa nenáleží mezi výkony náboženské a zákon školský, že toho nenařizuje.*“ BERAN, Josef. Kterých prostředků užívají hlavně za našich dnů nepřátelé sv. Církve, aby lid o víru připravili? – Kterak tomu má duchovní pastýř zabraňovati? In Pastýř duchovní, 1881, roč. 1, s. 122.

¹⁵ Ve školní docházce bylo zavedeno několik úlev, např. sociálně slabým rodinám bylo umožněno ukončit docházku dětí ve 12 letech, v době polních prací mohlo být uvolněno ze školy dokonce šestileté dítě. Srov. LENDEROVÁ – JIRÁNEK – MACKOVÁ, ref. 2, s. 201.

nezasáhla do výuky katechismu, který byl až do konce existence monarchie vyučován podle ustanovení Hasnerova zákona.

Požadavky na výkon katechetského úřadu

Přestože katecheze věřících je spojena se samými počátky křesťanství, emancipace katechetiky jako samostatného oboru přichází až v poslední třetině 18. století. Souvisí s formováním generálních seminářů a se zavedením výuky pastorální teologie jako nového předmětu, jemuž jsou osvícenští adepti kněžství vyučováni. Výuka katechismu byla podstatnou částí pastorační práce duchovních a již v nejstarších pastoračních příručkách z konce 18. století jsou jí věnovány samostatné kapitoly.¹⁶

Nároky ohledně způsobilosti k výkonu katechetského úřadu ve školách byly zpočátku totožné s požadavky kladenými na kněze při běžné pastorační praxi. Avšak v 1. polovině 19. století se stále častěji objevují příručky a statě, které se zabývaly specifiky výuky náboženství ve školách, zvláště ve vztahu k věku žáků a k používaným metodám výkladu. Jsou zde vytčeny i základní vlastnosti, které měl mít správný katecheta.

Pro výuku katechismu na obecných školách nebylo nutné absolvovat zvláštní zkoušku, neboť vyučování náboženství na nejnižších typech škol patřilo k běžným povinnostem farního duchovního. Jinak tomu už ovšem bylo v případech, kdy se obsazovala místa samostatných katechetů na vyšších typech škol, jimiž byla gymnázia a reálky. Ve druhé polovině 19. století už měly zkoušky žadatelů o samostatná katechetská místa pevně stanovená pravidla, o nichž se dozvídáme z biskupských oběžníků, v nichž se uveřejňovaly výzvy ke katechetským konkurzům.¹⁷ Velmi podrobné charakteristiky katechetských zkoušek se pak v Ordinariátních listech královéhradeckého biskupství vyskytují na přelomu 19. a 20. století.

Adept katechetského místa na gymnáziu a vyšší reálné škole musel splnit přísné požadavky kladené nejen na prospěch během studia, ale také na jeho dosavadní praktické zkušenosti. Musel se prokázat chvalitebnou průměrnou známkou na gymnáziu včetně maturity, velmi dobrým prospěchem na teologických studiích a tříletou praxí v duchovní, školské nebo církevní správě (pokud neměl praxi, jeho prospěch musel být hodnocen jako výtečný). Splnil-li tyto podmínky, mohl prostřednictvím biskupského vikariátu podat žádost o připuštění ke katechetské zkoušce.

První částí zkoušky bylo sepsání písemné práce, jejíž téma bylo zkoušenému sděleno při podání přihlášky. Na její vypracování měl lhůtu šest měsíců, místo ní však mohl také předložit výtisk vědecké práce. Po úspěšném absolvování písem-

¹⁶ Prvními českými učebnicemi katechetiky, podle nichž se vyučovalo v generálních seminářích, byly příručky premonstráta Jiljího Chládky a překlad knihy Franze Giftschütze od Václava Stacha. Srov. CHLÁDEK, Jiljí. Počátkové opatrnosti pastýřské, neb krátká naučení jakby se pastýřové duchovní v povolání svém chovati měli. Díl 1-3. Praha, 1780; GIFTSCHÜTZ, Franz. Počátkové k veřejnému v císař. král. zemích předepsanému vykládání pastýřské theologie. Díl 1-2. Praha, 1790.

¹⁷ Ohlášení zkoušek pro farní konkurs na rok 1877 a spolu pro místa katechetická. In Ordinariátní list královéhradecké diecéze, 1876-1880, díl 2, č. 10, s. 38.

né zkoušky, mohl být připuštěn ke zkoušce hlavní, tu musel složit nejpozději do dvou let po písemné zkoušce.

Hlavní zkoušky se konaly zpravidla jednou do roka ve svatodušním oktávu.¹⁸ Žadatel byl podroben ústnímu i písemnému zkoušení z apologetiky, věrouky, mravouky a církevních dějin, přičemž písemné části zkoušky byly tzv. klausurní, tj. směl při nich používat jako pomůcky pouze Bibli a Acta Tridentino -Vaticanium.¹⁹ V ostatních předmětech, jimiž byly dějiny zjevení Božího, liturgika, pedagogika a metodika, probíhalo zkoušení pouze ústně. Další částí zkoušky byla písemná exhorta²⁰ na zadané téma a nakonec musel adept přednést před zkušební komisí patnáctiminutovou přednášku na téma vybrané z látky pro vyšší gymnázium. Zkouška byla skládána v jazyce, kterým měl katecheta v budoucnu na škole vyučovat, popřípadě v obou zemských jazycích (čeština, němčina), písemné práce z mravouky a věrouky musely být sepsány v latině.²¹ Výsledek zkoušky byl hodnocen pouze dvěma stupni, a to buď „*velmi dobře způsobilý*“ nebo „*způsobilý*“.²²

Mírnější požadavky byly kladeny na přelomu století na uchazeče o místo katechety v měšťanské škole. Stačil mu pouze dobrý prospěch z bohosloví, dvouletá praxe a odpadla písemná zkouška půl roku předem. Zde ustoupily teoretické nároky těm praktickým, zkoušely se znalosti osnov, znalosti církevní a státní legislativy týkající se nábožensko-mravní výchovy mládeže a pedagogicko-didaktické znalosti.²³

Z pramenů se také dozvídáme složení komisí, na přelomu století dokonce jména zkoušejících. Komisi ustanovoval ordinariát, předsedou byl obvykle generální vikář, dále zde zasedal místopředseda a čtyři zkoušející podle oborů.²⁴

Celá zkouška byla samozřejmě zpoplatněna, z královéhradeckých Ordinariátních listů víme, že v roce 1911 činil poplatek 10 korun, což byla přibližně cena deseti vajec, nejednalo se tedy o nijak horentní sumu.²⁵

Pokud uchazeč ve zkoušce obstál a obsadil kýžené místo katechety, mohl své teoretické znalosti uplatnit v praxi. Realita však byla velmi tvrdá a prvotní op-

¹⁸ Svatodušní oktáv začínal svátkem Seslání Ducha sv., neboli Letnicemi (Pentecostes), a trval následných osm dní. Jednalo se o svátek pohyblivý, který byl odvozován od data konání Velikonoc, a byl slaven 50. den po Velikonocích a 10. den po svátku Nanebevstoupení Páně. V moderní liturgii se již svatodušní oktáv neslaví, byl zrušen v roce 1969.

¹⁹ Dokument shrnoval závěry tridentského a I. vatikánského koncilu.

²⁰ Exhorta – krátká, většinou povzbuzující, promluva při bohoslužbě či liturgických úkonech.

²¹ Prováděcí ustanovení ke zkušebnímu řádu pro zkoušky způsobilosti k vyučování náboženství na školách středních a ústavech jim podobných. In Ordinariátní list královéhradecké diecéze, 1907, č. 4, s. 34-36; Nový řád zkušební k dosažení způsobilosti učitelské k vyučování náboženství na školách středních a ústavech jim podobných. In Ordinariátní list královéhradecké diecéze, 1906, č. 1, s. 27.

²² Úlevy měli jen doktoři bohosloví, kteří skládali ústní zkoušku pouze z pedagogiky, metodiky a liturgiky, vypracovávali písemnou exhortu a proslavili přednášku před komisí. Tamtéž, s. 28.

²³ Zkušební řád k průkazu způsobilosti katechetské pro školy měšťanské. In Ordinariátní list královéhradecké diecéze, 1912, č. 1, s. 14-15.

²⁴ Collegium examinatorum pro catechetis scholarum civilium probandis constituitur. In Ordinariátní list královéhradecké diecéze, 1912, č. 1, s. 16.

²⁵ Zkušební řád k průkazu způsobilosti katechetské pro školy měšťanské. In Ordinariátní list královéhradecké diecéze, 1912, č. 1, s. 15.

timismus začínajících katechetů často rychle vyprchal. Nováčci si stěžovali, že i přes důkladnou teoretickou přípravu si odnášejí ze semináře (ve srovnání s učiteli) jen velmi málo praktických dovedností. Mnozí považovali výuku náboženství za obtížnou povinnost, na níž si dlouho zvykali. Jak těžké bylo uplatnit se v praxi, vystihuje trefně rčení, které bylo v souvislosti s výukou katechismu často opakováno: „*Poeta nascitur, catecheta fit.*“²⁶

Při výuce hrály nezastupitelnou roli povaha a charakter katechetovy osobnosti, což zmiňují i příručky. Důraz byl kladen na to, aby žáci cítili nadšení pro víru a pro předmět výkladu, který měl být vhodný, pravdivý, prostý a pochopitelný. Katecheta měl být ve stálém duchovním styku se svými žáky, měl tlumit jejich pochybnosti, být vlídný, shovívavý a katechizovat s radostí („*gaudens catechizat*“).²⁷

Kontrola katechetovy činnosti se děla prostřednictvím duchovního dozoru. Na reálných školách a gymnáziích prováděl kontrolu místní děkan, jemuž katechetové odevzdávali vždy na začátku roku rozvrh hodin a osnovu. Děkan pak mohl kdykoli během školního roku navštívit výuku a provést kontrolu. Jinak tomu bylo na obecných a měšťanských školách, kde kontrolu prováděl jednou za rok biskupský vikář (výjimečně samotný biskup) při kanonické vizitaci. Vikář byl přítomen zkoušce z náboženství, která však měla dosti formální ráz. Katecheta obvykle před tím s dětmi nacvičil zvolenou část látky a zkoušel žáky podle předem daného scénáře, což vikáři znemožňovalo přesvědčit se o skutečných znalostech žáků, nehledě na to, že vzhledem k velmi těsnému časovému rozvrhu vizitace, nemohl vikář v každé třídě strávit více než půl hodiny času. Kritici těchto formálních zkoušek to považovali za chybu především proto, že katecheta postrádal zpětnou vazbu a potřebnou reflexi své výuky.²⁸

Organizace a způsob výuky, počet hodin, učebnice

Všeobecný školní řád Marie Terezie (1774) a Všeobecný školní zákon Františka I. (1805) vyčlenily výuce náboženství dvě hodiny týdně, pokud byla třída víceletá, pak se katechismus vyučoval tři, maximálně čtyři hodiny. Na hlavních a normálních školách se počet hodin v jednotlivých ročnících různil, nejvíce dosahoval šesti až sedmi hodin.²⁹

V období platnosti konkordátu (1855–1868) stanovoval počet hodin biskup, náboženskou výchovou byli v tomto období vázáni i světské učitelé, neboť byli povinni účastnit se katechetického výkladu a následně ho s žáky opakovat při výuce ostatních předmětů. Kromě toho žáci navštěvovali denně bohoslužby a byli systematicky připravováni k přijímání svátostí, zvláště k prvnímu sv. přijímání a biřmování. To významně posilovalo podíl a důležitost náboženské výuky ve

²⁶ CÍVKA, Emanuel. Některé myšlenky o dozoru na vyučování náboženství ve školách. In Rádce duchovní, 1894, roč. 1, s. 584.

²⁷ TUMPACH, Josef. Katecheta středních škol jako duchovní správce studující mládeže. In Časopis katolického duchovenstva, 1911, roč. 52, č. 9, s. 721.

²⁸ CÍVKA, ref. 26, s. 499-500.

²⁹ JINDRA, Jan Nepomucký. Katechetika. Hradec Králové, 1904, s. 17.

školním vzdělávání, špatná známka z náboženství mohla dokonce zabránit postupu žáka do dalšího ročníku.³⁰

Po vydání Hasnerova zákona stanovil stát dvě hodiny náboženství týdně,³¹ biskup ovšem mohl počet hodin navýšit, což činil zvláště tam, kde bylo spojeno více tříd dohromady.³² Učitelé zneužívali mezery v zákoně, který se sice zmiňoval o povinnosti navštěvovat mše v neděli a ve svátek, nezmiňoval však všední dny, a tak odpírali katechetům povinnost vodit žáky na bohoslužby a konat nad nimi dozor, v důsledku čehož návštěva bohoslužeb značně poklesla.

Hodiny náboženství se měly odbyvat dopoledne, po Hasnerově reformě pak většinou na konci nebo na začátku výuky, aby nekatolickým žákům, kteří se jich neúčastnili, nebyla narušována výuka.³³

Po celé sledované období byla pravidelnost výuky katechismu narušována také tím, že kněží museli plnit své každodenní, často neplánované, pastorační povinnosti, jako například zaopatřování umírajících či asistenci u nouzových křtů. V tom případě byli světské učitelé povinni vyměnit katechetům hodinu, aby výuka byla nahrazena. Z opakovaných výzev v oběžnících je však zřejmé, že to nečinili příliš ochotně a často kvůli tomu docházelo ke sporům.³⁴

Příručky a učebnice

Volbu vhodných učebnic k výuce náboženství považovala většina katechetů za velký problém. Kromě stručných kapitol v učebnicích pastorální teologie formovaly v 1. polovině 19. století přístup katechetů k výuce, obsahu a metodice předmětu průkopnická díla Aleše Vincence Pařízka *Biblická vypsání nynějších příběhů, Výklad na nedělní a sváteční evangelia* a *Obraz dokonalého učitele*. V polovině století dostali katechetové příručku Jana Karla Škody *Katechetika* (1864), na počátku 20. století vydal Jan Nepomuk Jindra příručku nazvanou rovněž *Katechetika* (1905).³⁵ Tyto tituly byly po celé 19. století hlavním zdrojem teoretického poučení i praktických návodů pro učitele katechismu.

Pro žáky se od osvícenství používal katechismus Benedikta Straucha, který byl koncipován podle Felbigerovy písmenkové a tabulkové metody.³⁶ Na počátku 19. století pak vzniká řada katechismů, které se inspiroují Malým katechismem

³⁰ Vysoké císařské a královské ministerium kultu a učení! In Ordinariátní list královéhradecké diecéze, 1876-1880, díl 2, č. 37, s. 4.

³¹ JINDRA, ref. 29, s. 30.

³² Počet hodin vyučování náboženství ve školách obecných a měšťanských se rozmnožuje a uvedení katechismu prof. A. Skočdopole se nařizuje. In Ordinariátní list královéhradecké diecéze, 1876-1880, díl 2, č. 15, s. 87.

³³ BRYCHTA, Antonín. Právní přítel a rádce (Rozhodnutí školních úřadů o vyučování náboženství). In Rádce duchovní, 1902, roč. 9, s. 816.

³⁴ Poměr katechetů na národních školách k stát. školdozorství. In Ordinariátní list královéhradecké diecéze, 1876-1880, díl 2, č. 5, s. 25-26; Výpomocné vyučování sv. náboženství učiteli světskými. In Ordinariátní list královéhradecké diecéze, 1907, č. 8, s. 70.

³⁵ ČEVELOVÁ, ref. 1, s. 76-78.

³⁶ Zaháňský převor Benedikt Strauch nazval svůj katechismus vydaný poprvé v roce 1766 Römisch-katholischer Katechismus für die erste, zweite und dritte Klasse. Blíže HRONEK, Josef. Z dějin katechismu: nástin vývoje katechismu od počátečních jeho prvků až do doby přítomné. Praha, 1939, s. 28.

Petra Canisia, jenž vznikl v době reformace, a po přelivu osvícenských časů se k němu autoři katechismů vraceli jako k velké inspiraci, zvláště co se týkalo jeho kompozice a členění látky na pět částí. Asi nejvýznamnějším katechismem, který vznikl po vzoru Canisiova, byl v polovině 19. století katechismus Němce Josepha Deharbea, podle něhož bylo vyučováno ve většině katolické Evropy.³⁷

V českých zemích však zůstával respektován původní Canisiův katechismus, který byl přepracován Janem Bernardem a pod názvem *Katechismus pro české hlavní školy* byl po celou první polovinu 19. století užíván v pražské arcidiecézi, proto byl také nazývaný „*Pražský katechismus*“.³⁸ Jeho nedostatečnost však byla pociťována už v polovině století, z tohoto důvodu se pražská provinciální synoda konaná v roce 1860 usnesla, že dle jejích zásad musí být vypracován katechismus nový. Obtížného úkolu se ujal až téměř o dvacet let později Josef Loužecký, jehož katechismus byl vydán v roce 1883, avšak pro výuku byl záhy shledán nevyhovujícím.³⁹

Výuka ve druhé polovině 19. století se tak nakonec nejčastěji inspirovala katechismy, které vyšly již dříve v 70. letech, byl to katechismus Antonína Skočdopole⁴⁰ a Jana Doležela,⁴¹ které doplnil v roce 1896 „*Oltář*“ Edvarda Brynycha.⁴²

Žáci si měli katechismus obstarávat sami, pro chudé děti pak farář hradil katechismy ze svého, případně požádal o výpomoc movité rodiče jiných žáků nebo místní školní radu o příspěvek.⁴³ Cena katechismů nebyla zanedbatelná a pro chudé venkovské vrstvy jistě představovala určitou finanční oběť. Pro ilustraci uveďme, že první díl Skočdopoleho katechismu vydaný v roce 1877 stál 15 krejcarů (např. cena jedné slepice), druhý díl 33 krejcarů (cca 20 krejcarů byl denní plat nádeníka).⁴⁴

Metody výuky

Co se týče metodiky uplatňované při výuce náboženství, na počátku 19. století se ustoupilo od zmíněné Felbigerovy písmenkové a tabulkové metody a ve výuce převládla tzv. metoda sokratická. Ta spočívala v kladení otázek žákům a ti z nich následně sami vyvozovali odpovědi. Metoda je měla přirozenou cestou dovést ke

³⁷ Tamtéž, s. 33-35.

³⁸ Tamtéž, s. 36.

³⁹ LAUŽECKÝ, Josef. *Katolický Katechismus ku potřebě školní i domácí zpracovaný dle zásad provinciální Synodou Pražskou z r. 1860*. Praha, 1883; KOŠÁK, František. *Dějiny české katechetiky*. Díl 2. Olomouc: Maticе Cyrilometodějská, 1922, s. 303.

⁴⁰ SKOČDOPOLE, Antonín. *Malý katechismus náboženství katolického pro školy obecné*. Jindřichův Hradec, 1873; TÝŽ. *První katechismus náboženství katolického pro školy obecné*. Praha, 1878; TÝŽ. *Druhý katechismus náboženství katolického pro školy obecné*. České Budějovice, 1875.

⁴¹ DOLEŽEL, Jan. *Katolický katechismus pro menší žáky škol obecných*. Praha, 1877; DOLEŽEL, Jan. *Katolický katechismus pro žáky dospělejší*. Praha, 1879.

⁴² BRNYCH, Edvard. *Instrukce o katechismu a „oltáři“*. Hradec Králové, 1899; KOŠÁK, ref. 38, s. 306.

⁴³ MAURER, František. *Jakých prostředků třeba užívati, aby dívky měly učebnice náboženské a při svém výstupu ze školy důkladné modlitební knihy*. In *Rádce duchovní*, 1901, roč. 8, s. 128-129.

⁴⁴ Počet hodin vyučování náboženství ve školách obecných a měšťanských se rozmnožuje a uvedení katechismu prof. A. Skočdopole se nařizuje. In *Ordinariátní list královéhradecké diécese, 1876-1880, díl 2, č. 15, s. 87*.

znalostem katechismu. Název byl odvozen od filozofa Sokrata, který tento způsob dotazování používal při debatách se svými žáky. Již před polovinou století však začíná být tato metoda kritizována. Kritici poukazovali na to, že sokratická metoda vyžaduje nejen zdatného tazatele, ale také bystrého respondenta, s čímž se u většiny žáků dalo jen stěží počítat, a sokratická metoda tak ve skutečnosti byla především memorováním odpovědí na kladené otázky. Její hlavní nevýhoda byla spatřována v tom, že vyučování bylo díky ní zdlouhavé, což znemožňovalo vyložit celý katechismus za jeden školní rok. Kromě sokratické metody uvádějí doboví autoři řadu dalších metod – např. akroamatická, dialogická, Pestalozziho a další – ne všechny však byly shledávány vhodnými k výuce náboženství.⁴⁵

Vyučovací osnovy byly ve druhé polovině 19. století koncipovány obvykle dvěma způsoby. Vyučovalo se buď metodou progresivní – lineární, kdy se učivo vykládalo postupně v jednotlivých ročnících, nebo metodou soustředovací – cyklickou, což v praxi znamenalo, že každý rok se vykládalo totéž a s postupem do vyšších ročníků se podle věku žáků a s ohledem na liturgický běh roku přidávaly další a další podrobnosti. Druhá z těchto metod byla používána častěji, zvláště v poslední třetině 19. století a na jeho přelomu.⁴⁶ U nejmenších žáků bylo hlavní těžiště výkladu v biblické dějepřevě, skrze niž byly přibližovány poznatky z dalších náboženských oborů, postupně tak žáci nabývali vědomosti z katechetiky, liturgiky, výkladu perikop a církevních dějin.⁴⁷

Závěr

S postupující sekularizací společnosti byla výuka katechismu pro duchovní stále komplikovanější. Samotné vyučování většinou probíhalo podle daných pravidel, slábla však ochota žáků aktivně se podílet na výuce, nechyběly posměšky směrem ke katechetovi nebo na vykládanou látku, předmět byl považován zvláště staršími studenty za zbytečný a prospěch žáků se zhoršoval. Vše, co se odbývalo mimo školní lavice (bohoslužby, přijímání svátostí), mohli katechetové ovlivnit čím dál méně. Snaha přivést žáky k Bohu a trvalému praktikování víry v době, kdy vrcholí proces sekularizace většinové společnosti, končila často neúspěchem a pravděpodobně tehdy se zrodilo známé klišé katechety s rákoskou v ruce. Jaká byla každodenní realita katechety na národní škole na sklonku století, popisuje výstižně Emanuel Cívka v časopisu *Rádce duchovní*: „...*text katechismu a biblické dějepřevy musí nejprve pracně do hlavy vštěpovati a vypracuje-li na hodinu nějakou vzornou, podle všech pravidel, katechezi, poboří se snadno celá stavba, pracně zbudovaná, některou nejapnou odpovědí, nebo špatně zvolenou otázkou. A jak se namáhá a nakřičí, aby si udržel potřebnou pozornost a kázeň! A jak neznalý jest zákonů školních! – Jaký potom div, že mnohému svědomitému nováčku – katechetovi není škola místem radosti, ale hrůzy!*“⁴⁸

⁴⁵ VACEK, František Alois. O metodách panujících při vyučování mládeže. In *Časopis katolického duchovenstva*, 1833, roč. 6, č. 1, s. 74-94.

⁴⁶ JINDRA, ref. 29, s. 51-52.

⁴⁷ Tamtéž, s. 45-46.

⁴⁸ CÍVKA, ref. 26, s. 501.